

STUDIE

Úvahy k priemyselnej revolúcii

ROMAN HOLEC

Reflections on the Industrial Revolution

The text is a reflection on the Industrial Revolution, its essence, chronology and its relation to other theoretical concepts (such as industrialization, proto-industrialization, modernization, centre and periphery, economic underdevelopment). It traces the discussions and polemics between Czech and Slovak economic historians (Purš/Špiesz), and very briefly also the differences from Hungarian historiography, as well as the conflicts with exiled or politically marginalised economic historians in Czechoslovakia (Paulinyi, Myška, Klíma). It was these latter historians who were much more open to Western European theoretical discourse and even tried to enter it and succeeded. As regards the plethora of bearers of new ideas, the paper devotes more attention to cliometricians and the different perceptions of their role in Central Europe. It concludes with an assessment of the current state of Central European narratives in the area of modern economic history and the extent of their theoretical generalization.

Keywords: Industrial Revolution, industrialization, economic underdevelopment, central Europe, cliometrics

Priemyselná revolúcia patrí k štandardným pojmom modernej historiografie, ktorý má svoje miesto v učebniciach i syntézach historického vývoja. Osudy tohto pojmu i obsah v ňom skrytý má však za sebou podstatne bohatší vývoj, ako by sme si na prvý pohľad mysleli. Cieľom tohto príspevku je upozorniť na niektoré problémy späté s priemyselnou revolúciou v našom prostredí.

Svoje úvahy o kontextoch a interpretáciách priemyselnej revolúcie začnem úvahami o nej samej. Ide o tradičný pojem, ktorý je však natolko komplexný, až

sa stáva vágnym. V dôsledku toho každé jeho spresnenie vyvoláva nové otázky, nehovoriac o tom, že nové otázky a nové odpovede na ne často spochybňujú nami nastavenú podstatu javu. Ak sme doteraz hovorili o revolúciách v súvislosti s politickými a sociálnymi zvratmi, v prípade priemyselnej revolúcie je všetko inak. Išlo o dlhodobý, kontinuálny, v pravom zmysle slova o evolučný proces, ktorý nemá podobné revolučné pozadie (možno len v rovine spúšťača, iniciátora industrializačných procesov...) a nie je primárnym výsledkom vedomej iniciatívy nás. Vlastne priebeh celého procesu spochybňuje oprávnenosť pojmu „revolúcia“ ako takého. Môže revolúcia trvať desaťročia, ba stáročia, kým sa dospeje k revolučným zmenám?

Spochybňuje sa aj adjektívum priemyselná, lebo jednak nešlo len o priemysel a taktiež rozhodujúca úloha priemyslu sa presadila vo väčšine krajín relatívne neskoro. Svet pojem priemyselnej revolúcie používa, snaží sa ho neustále rozširovať, hoci si s ním poradiť úplne nevie a najmä jeho univerzálnosť je spochybňovaná asynchrónnym priebehom v rôznych častiach sveta a v dôsledku toho ešte viac jeho rôznorodým charakterom a jeho odlišnou podstatou. Preto sa zdôrazňuje vzťah so širšie – časovo i obsahovo – chápaným procesom industrializácie, čo sa však presne zadefinovať nedarí.

Vzťah priemyselnej revolúcie a industrializácie je vážnym teoretickým problémom. Ide o tie isté procesy alebo je prvý len začiatkom toho druhého? Ak stojí priemyselná revolúcia na začiatku industrializácie, prečo potrebujeme definovať aj druhú a tretiu priemyselnú revolúciu? Nehovoríme napokon o tom istom? Ak stojí priemyselná revolúcia na začiatku industrializácie, prečo potom novší pojem protoindustrializácie? Aký je jej vzťah k priemyselnej revolúcii? Uvedomme si, že ak naformulujeme odpoveď, bude odpoveďou na britské, nemecké či iné podmienky, ale univerzálne zovšeobecnenie bude vždy nejakým spôsobom krívať. Napokon i navzájom susedné rakúske/české a uhorské/slovenské východiská a priebeh sociálnoekonomických procesov boli úplne odlišné.

Než sa dostanem ku konkrétnym úvahám, poukážem na tzv. Kondratievove cykly, ktoré výkyvy hospodárskych cyklov, presnejšie vrcholy sínusoid pri hospodárskom raste dávajú do súvislosti s významnými energetickými, resp. technologickými zmenami (parný stroj a bavlnárstvo, oceľ a železnice, električka, strojárstvo a chémia, petrochémia a automobilový priemysel, informačné technológie) alebo s vývojom veľkoobchodných cien po napoleonských vojnách, po americkej vojne za nezávislosť, po prvej svetovej vojne alebo na prelome 60. a 70. rokov 20. storočia.¹ Zodpovedalo to jednotlivým etapám priemyselnej

1 MATIS, Herbert – STIEFEL, Dieter: *Die Weltwirtschaft. Struktur und Entwicklung im 20. Jahrhundert*. Wien 1991, s. 18–23.

revolúcie bez toho, aby čo len raz padol tento termín. Navyše etapy vzopätia sú striedané s etapami stagnácie a úpadku, teda spochybňujeme kontinuálnosť vývoja ako základ revolučného procesu. Ak si priebeh Kondratievových cyklov porovnáme s paralelným hospodárskym vývojom predmníchovskej ČSR, zistíme, že jej ekonomika sa v medzivojnovom období etablovala a rozvíjala v podmienkach hlbokého pádu svetovej ekonomiky.² O to viac si treba ceníť jej dosiahnutý „výkon“.

Ďalším otvoreným a neriešeným problémom je vzťah modernizačného procesu a priemyselnej revolúcie, teda vzťah sociálneho a ekonomického vývoja. Zvykneme ich vnímať paralelne, ale ak príde na lámanie chleba, na učenie vzťahu medzi mentálnymi a sociálno-ekonomickými procesmi, dostávame sa do úzkych, lebo tu sa vyžaduje skutočne obrovský záber a postaviť sa zoširoka – sťa rodoský kolos – nad celú historickú matériu.

Skúsím sa teraz posunúť ku konkrétnym témam.

Uhorská industrializácia je témou, ku ktorej sa možno priblížiť rôznymi spôsobmi. Môžeme ju „zmerať“ číslami, ktoré nám ukážu jej nepopierateľné úspechy, stojace zdanlivo v protiklade so stereotypným obrazom vypätého nacionalizmu a tvrdého národnostného útlaku, ktorý o tomto štáte panuje. K výkonom tohto štátu patrí, že absolútnu väčšinu železničnej siete dnešného Slovenska vybudovali už za uhorských čias. Alebo že v ťažbe mnohých nerastných surovín patrilo územie dnešného Slovenska ešte koncom 19. storočia ku svetovej špičke, aj keď už najlepšie časy malo dávno za sebou. K veľkým výkonom uhorskej ekonomiky a enormne silných štátnych intervencií treba teda okrem dynamickej výstavby železničnej siete pridať aj modernú prestavbu celoštátneho poľnohospodárstva ako základu celouhorskej ekonomiky a liberálnu legislatívu v oblasti podnikania. Pravda, nebolo by Uhorsko Uhorskom, aby sa aj do pragmatickej ekonomiky neprimiešali národnostné konflikty a zasahovanie, čo pocítila pražská poisťovňa Slávia, slovenská Tatrabanka, martinská celulózka a iné inštitúcie. A ekonomický nacionalizmus sa v Uhorsku udomácnil ako nikde inde.

Rovnako o relatívnosti všetkých tvrdení v súvislosti s Uhorskom najlepšie svedčí skutočnosť, že územie dnešného Slovenska patrilo k hospodársky najvyspelejším, ale v podmienkach ČSR malo na hospodárskom potenciáli štátu len biednych 8 % a úroveň opozdenia za českými krajinami sa podľa rôznych

2 VRIES, Peer: Wirtschaftswachstum. In: *Wirtschaft und Gesellschaft Europa 1000–2000*. Eds. Cerman, Markus – Eder, Franz X. – Eigner, Peter – Komlosy, Andrea – Landsteiner, Erich. Wien 2011, s. 76 a nasl. Najnovšie JAMES, Harold: *Schockmomente. Eine Weltgeschichte von Inflation und Globalisierung 1850 bis heute*. Freiburg im Breisgau 2022, s. 129 a nasl.

ukazovateľov pohybovala v intervale 30–70 rokov.³ Predvojnová úroveň ekonomiky sa stala na Slovensku naddlho nedosiahnuteľnou métou.

Podme však znovu do teoretickej sféry. Ďalší legitímny prístup môže sledovať teoretické koncepty a diskusie, ktoré už roky viedli (a vedú) historici o kľúčových témach a pojmoch uhorských hospodárskych dejín. Priemyselná revolúcia ako proces, v dôsledku ktorého nadobudla strojomá veľkovýroba prevahu vo všetkých odvetviach výroby, je zdanlivo nespochybniteľným pojmom. O jej zavŕšení v deväťdesiatych rokoch 19. storočia taktiež nepanujú pochybnosti. Ide teda približne o štvrtstoročný fázový posun za českými krajinami.

O priemyselnej revolúcii však existovali a existujú aj iné predstavy. Od polovice 50. rokov a v 60. rokoch sa jednou z vehementne diskutovaných otázok stala v hospodárskych dejinách práve problematika hospodárskeho vývoja v 18. a 19. storočí a s tým súvisiaca téma priemyselnej revolúcie. Uskutočnilo sa viacero medzinárodných konferencií a špecializovaných seminárov, vyšlo rovnako viacero medzinárodných zborníkov. Úlohu arbitra v rôznych rovinách početných diskusií zohral politicky spoľahlivý a nepochybné schopný český historik Jaroslav Purš (1922–1997). Mal ambície vstupovať i do medzinárodných polemík a zaujímať k nim meritórne stanoviská.⁴

Prvú významnú polemiku vyvolali snahy niektorých slovenských historikov, predovšetkým Antona Špiesza (1930–1993), posunúť v slovenských podmienkach začiatok priemyselnej revolúcie do 2. polovice 80. rokov 18. storočia.⁵ Koniec 18. storočia už vnímal ako obdobie „narastania priemyselnej revolúcie“.⁶ Špieszov názor súvisel s rozsiahlym rozvojom manufaktúrnej výroby v tereziánskom a jozefínskom období, ktorej ťažisko ležalo na dnešnom území Slovenska. Týmto stanoviskom však vznikala disproporcja s vývojom priemyselnej revolúcie vo vyspelejších českých krajinách, ktorá bola vzhľadom na iné teoretické východiská kladená do neskoršieho obdobia. Možno si predstaviť, aké problémy by vznikali pri koncipovaní celoštátnych historických syntéz o „hospodárskom vývoji Československa“ v 18. a 19. storočí. Diskusie na pôde ústavov v Bratislave (1954) a v Prahe (1955), ako aj publikované Puršove štúdie k uhorským/slovenským problémom upozornili na prílišné sa opieranie o anglický model v prípade slovenského historika. Purš naproti tomu zdôraznil

3 PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 1. díl 1918–1945*. Brno 2004, s. 38–48.

4 PURŠ, Jaroslav: Průmysl na Slovensku v první polovině 19. století [recenzia na monografiu Jana Novotného]. In: *Československý časopis historický*, 1962, roč. 10, č. 2, s. 406–409; PURŠ, Jaroslav: *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*. Praha 1973, s. 177 a nasl.

5 ŠPIESZ, Anton: K problematike počiatku priemyselnej revolúcie na Slovensku. In: *Historický časopis*, 1954, roč. 2, č. 4, s. 552.

6 ŠPIESZ, Anton: *Manufaktúrne obdobie na Slovensku*. Bratislava 1961, s. 207.

stredoeurópske špecifiká (striedanie dominantných priemyselných odvetví v poradí textilný, potravinársky a ťažký priemysel) i spojitosť s národnostnou otázkou a so sociálnymi dejinami, teda formovaním proletariátu, ako aj podnikateľskej buržoázie.⁷

Kým Špiesz príliš vychádzal z anglického modelu, aj to selektívne, Purš zdôrazňoval stredoeurópske špecifiká i spojitosť hospodárskeho vývoja s národnostnou otázkou a so sociálnymi dejinami. Širšie medzinárodné zakotvenie i teoretická presvedčivosť (parné stroje ako atribút priemyselnej revolúcie), stranický profil i kádrové pozadie – to všetko presadilo v česko-slovenskom diskurze Puršov koncept. Purš Špiesza v osobitných diskusiách v Prahe i Bratislave veľmi tvrdo ľudsky i argumentačne paralyzoval, o čom vypovedajú nielen dobové polemické texty, ale i spomienky súčasníkov.

Krátko nato však vznikli ďalšie diskusie, tentokrát s maďarskými kolegami. Tu sa zhostili hlavnej úlohy slovenskí historici a Purš, vzhľadom na jazykovú bariéru, využil poznatky z týchto polemík sprostredkované cez slovenských kolegov alebo cez preklady maďarských textov do prístupnejších jazykov. Česko-slovenskí historici polemizovali so staršou maďarskou a politicky motivovanou koncepciou o koloniálnom postavení Uhorska v rámci habsburskej monarchie od polovice 18. storočia do 1867 a o polokoloniálnom postavení krajiny v rámci Rakúsko-Uhorska v období dualizmu, čo malo trvalo poškodzovať uhorské ekonomické záujmy, a to bola v desaťročí po druhej svetovej vojne v Budapešti obľúbená téma. Vilmos Sándor, Gyula Mérei a predovšetkým Péter Hanák s podporou českých a slovenských historikov definitívne odmietli tento koncept a postavenie Uhorska vnímali v monarchii v rámci veľmi zložitého systému závislostí, pričom krajina podľa nich v konečnom dôsledku profitovala z komplementarity dualistickej monarchie.⁸

Ďalším problémovým okruhom, ktorý podľa Purša historici manufaktúrneho obdobia (Arnošt Klíma, A. Špiesz) v Československu obchádzali, bolo hutníctvo železa, odvetvie s veľkými tradíciami na Morave i na Slovensku, ktoré však nezapadalo pod typologický pojem manufaktúra. Nepochybne tu pôsobil aj rozpor s Marxovou tézou, že manufaktúra sa vyvíja z remesla a jej základom zostáva remeslo s prevahou ručnej výroby. Problémom bola potom aj forma prechodu z manufaktúrneho obdobia do štádia priemyselnej revolúcie.

Medzitým sa Anton Špiesz na Historickom ústave SAV postupne sťahol z diskusií, ktoré nadobúdali široký medzinárodný dosah. Na pracovisku bol len

7 PURŠ, Jaroslav: K problematice průmyslové revoluce v českých zemích a na Slovensku. In: *Historický časopis*, 1955, roč. 3, č. 4, s. 553–618 a 1956, roč. 4, č. 1, s. 50–104.

8 Najkomplexnejšie HANÁK, Péter: *Magyarország monarchiában*. Budapest 1975, najmä od s. 289.

trpený a jeho možnosti vstupovať do medzinárodného diskurzu (zahraničné konferencie a publikácie) boli obmedzené a obmedzované. Až v roku 1971 sa vrátil k téme porovnaním priemyselnej revolúcie v Anglicku a na území Čiech a Slovenska. Hoci na základe najnovšej britskej odbornej literatúry znovu využil Puršom tak kritizovaný anglický model, pre český vývoj už v plnej miere akceptoval Puršove závery. V slovenskom prípade ponechal svoje názory do značnej miery otvorené: „Pokiaľ ide o Slovensko, tu je zatiaľ proces mechanizácie priemyslu v 19. stor. takmer úplne nepreskúmaný, o priebehu priemyselnej revolúcie najmä po roku 1825 nevieme nič bližšie. Pozornosť sa zamerala iba na problém jej začiatkov, no autorovi tejto štúdie sa nepodarilo presvedčiť, že by objavenie sa prvých strojov na konci 18. stor. znamenalo začiatok priemyselnej revolúcie na Slovensku.“⁹

Tu treba poznamenať, že vytrhávajúce českých krajín z rakúskeho a Slovenska z uhorského ekonomického kontextu nebolo metodicky korektné, keďže išlo o jednotné ekonomiky, kde vyspelé regióny komplementárne súviseli so zaostalejšími a profitovali z nich. Tento pomaly už „tradičný“ stredo európsky prístup je dôsledkom rozbitia jednotného ekonomického priestoru po roku 1918 a „národného prístupu“ zo strany jednotlivých historiografií.

Ďalší spomínaný historik, Arnošt Klíma (1916–2000), mal za sebou v porovnaní so Špieszom odlišný odborný vývoj. So svojimi kontaktmi na zahraničie a pozíciou – od roku 1970, teda od V. kongresu hospodárskych dejín v Leningrade, neoficiálneho – predstaviteľa československých (či východoeurópskych) hospodárskych historikov vo výkonnom výbore of International Association of Economic History, mal možnosti (hoci v Československu inštitucionálne nezakotvené) ďalej pracovať a v súčinnosti so zahraničným vývojom sa i názorovo posúvať. Klímova štúdia v renomovanom časopise *Past and Present* uverejnená s pomocou manželov Teichovcov, historikov žijúcich v anglickom exile, zostala svedectvom jeho medzinárodnej akceptácie.¹⁰ Touto štúdiou sa Klíma ako jediný východoeurópsky historik zapojil do významnej medzinárodnej diskusie o genéze kapitalizmu, vyvolanej v roku 1976 kontroverznou štúdiou kalifornského profesora Roberta Brennera. Ten sa vymedzil voči demografickému (súvislosti ekonomiky a demografického rastu a následnému poklesu) i trhovému interpretačnému modelu. V súvislosti s posledným tvrdil, že roľníci v malých poľnohospodárskych podnikoch mali silné vlastnícke väzby a boli málo motivovaní vzdať sa tradičných technológií alebo ísť nad rámec

9 ŠPIESZ, Anton: Priemyslová revolúcia v Anglicku a na území dnešného Československa. In: *Historický časopis*, 1971, roč. 19, č. 1, s. 68.

10 KLÍMA, Arnošt: Agrarian Class Structure and Economic Development in pre-industrial Bohemia. In: *Past and Present*, 1979, č. 85, s. 49–67.

miestnych trhov, čím spochybňoval ich motiváciu k prechodu na kapitalistické trhové vzťahy. Brenner zdôrazňoval predovšetkým význam triednych vzťahov a konfliktov, ktoré tvorili pre ostatných historikov len odvodený jav.¹¹

Diskusia pokračovala na stránkach marxizmu blízkeho časopisu *Past and Present* až do začiatku 80. rokov a v jej rámci sa diskutovalo aj o malthusiánskych koncepcích, vstúpil do nej aj významný historik francúzskej školy Annales Emmanuel Le Roy Ladurie a uzavrel ju v roku 1982 Brenner štúdiou o agrárnych koreňoch európskeho kapitalizmu.¹² Všetky príspevky boli potom v roku 1985 zhrnuté do samostatného zväzku, ktorý odvtedy vyšiel ešte viackrát. Napriek medzinárodnému renomé zostával Klíma v Československu personou non-grata a musel sa od 70. rokov vyrovnávať s viacerými ústrkami komunistického režimu.

Medzitým sa Jaroslav Purš so svojou spoločenskou, politickou i vedeckou autoritou stal rozhodujúcou osobnosťou s prepracovanou vlastnou koncepciou priemyselnej revolúcie, ktorú presadil i do oficiálne prijatých textov, pričom svoje tézy presadzoval nekompromisne, ale rovnako s nemalou vedeckou invenciou. Početnými analytickými prácami i syntézami si postupne vybudoval svoju argumentačnú základňu, ktorú zosumarizoval v monumentálnom a pozoruhodnom diele *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce* (1973). Stal sa profesorom na UK, akademikom ČSAV, v roku 1976 riaditeľom pražského Ústavu československých a svetových dějin ČSAV a z hľadiska postojov neotrasiteľnou autoritou v celom Československu. Svoje pozície umocnil jazykovými predpokladmi, možnosťami cestovať a vytvorením vlastnej historickej školy v podobe širokého okruhu doktorandov, ktorí podrobne rozpracúvali jednotlivé parciálne problémy a paralelné procesy priemyselnej revolúcie. Ani ďalší českí a slovenskí historici píšuci o priemyselnej revolúcii (Jan Novotný, Pavel Hapák, Ladislav Tajták) sa nevymanili z Puršových konceptov, ktoré napokon „zabetónovali“ i celoštátne syntézy. V nich sa rozpracovala úloha textilného i železiarskeho priemyslu, v ktorých české krajiny získali rozhodujúci náskok.

Purš dospel k modelu asynchrónneho dovršovania priemyselnej revolúcie a k súvislostiam s prvými cyklickými kapitalistickými krízami, ako aj k fázovému posunu jednotlivých sociálnych procesov, pričom územie Československa sa mu so svojimi teritoriálnymi rozdielmi javilo ako príkladné modelové laboratórium. Po zabrzdení manufaktúrneho vývoja a rastúcich dopravných a pali-

11 RŮŽIČKA, Jiří: Hospodářství. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014, s. 158.

12 BRENNER, Robert: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. In: *Past and Present*, 1976, č. 70, s. 30–75 a BRENNER, Robert: The Agrarian Roots of European Capitalism. In: *Past and Present*, 1982, č. 97, s. 16–113.

vových problémoch železiarstva na Slovensku, sa fázový posun medzi ním a českými krajinami zadefinoval na niekoľko desaťročí. Rozvoj strojárskeho a potravinárskeho priemyslu v priebehu 19. storočia tento náskok ešte zvýraznil.

V Puršovej rozsiahlej syntéze z roku 1973 je veľmi neporiadne spravený menný register. Čitateľ sa neubráni dojmu, že zámerne. Hoci Klímu nájdeme spomenutého len ako historika manufaktúrneho obdobia, Špiesz je už skrytý a kto si ho vyhľadá v texte, nájde kritický pohľad na jeho tézy. Okrajovo je spomenutý odstavený český hospodársky historik a ekonóm žijúci „v azyle“ na Slovensku Josef Faltus, väčšia pozornosť je naopak venovaná filozofovi, sociológovi a prognostikovi Radovanovi Richtovi a jeho koncepcii vedeckotechnickej revolúcie. Naopak, úplne chýbajú exilový historik vedy a techniky Ákos Paulinyi i prežimový hospodársky historik Pavel Hapák.

Tento selektívny prístup je v protiklade s výčitkou na neznalosť početných prác zo „socialistického tábora“ na adresu Jürgena Kuczynského (1904–1997). Ten bol jediným Puršovým oponentom vo východnom bloku. Takmer o dve desaťročia starší východonemecký hospodársky historik Jürgen Kuczynski mal obdobné profesionálne, jazykové i politické predpoklady na kľúčovú pozíciu vo východonemeckej historiografii. Medzi týmito dvoma historikmi, ktorí stáli na čele kľúčových akademických pracovísk a požívali nemalú autoritu sa rozpútal nemilosrdný koncepčný zápas, ktorý postupne prerástol do osobnej roviny a rozsiahlych animozít. Preniesol sa do mnohých zahraničných vystúpení i publikácií vo svetových jazykoch, ktoré niesli výrazné znaky vzájomnej polemiky a tým nepochybne znižovali účinnosť jednotlivých, čo ako pozoruhodných téz.

Začiatok odlišného prístupu a vzájomných kontroverzií sa datuje do roku 1956, keď sa po návšteve v Prahe v roku 1954 následne Kuczynski oboznámil s dovtedajšími Puršovými textami. Ich polemiky sa sústredili na otázky procesu priemyselnej revolúcie v podmienkach „pruskej cesty“ východoeurópskeho poľnohospodárskeho vývoja, na význam chemických technologických procesov a aplikáciu vedeckých poznatkov v priemyselnej revolúcii (Purš), na zužovanie priemyselnej revolúcie na bavlnárstvo, prípadne aj hodvábnictvo, teda na ľahký priemysel (Kuczynski), ďalej na údajné dovŕšenie revolúcie v podmienkach Nemecka až koncom 19. storočia (Kuczynski), na úlohu odvetví potravinárskeho priemyslu v krajinách na východ od Labe (Purš), na rozdiely v interpretácii klasikov marxizmu-leninizmu, ale i na časové zaradenie jednotlivých procesov. Purš rozfázoval revolučné procesy v ekonomike až hlboko do 20. storočia a podmienil ich jednotlivými dominantnými faktormi. To spôsobovalo prieniky s prácami R. Richtu i Pavly Horskej-Vrbovej, jednotlivé parciálne revolučné procesy potom rozpracúvali Puršovi doktorandi.

Dnes sa Puršovi vyčíta precenenie úlohy parného stroja a istý schematizmus v periodizácii, ktorý bol typickým javom marxistickej historiografie a poznal aj všeobecne uznávané koncepty Miroslava Hrocha, pravda skôr pri uplatňovaní typologickej a komparatívnej metódy, a nie na poli hospodárskych dejín.

Napriek hrúbke Puršovej syntézy, veľa konceptov zostalo nepovšimnutých alebo len málo rozpracovaných. Aj preto mala neskôr miesto diskusia o genéze kapitalizmu i koncept protoindustrializácie. Do týchto sa už Purš nezapojil. Vo svojich konceptoch zostal závislý na britských a francúzskych modeloch, čo pôvodne vyčítal iným. Koncept zaostávajúcej/oneskorenej industrializácie a problém stredo- a východoeurópskych špecifik (Iván T. Berend – György Ránki)¹³ Purš vôbec neriešil, hoci očividne práve toto bola produktívna cesta pre región i Československo, ktoré trpelo silnými geograficko-ekonomickými disproporciami. Práve tu ležala parketa ďalšieho významného ostravského hospodárskeho historika Milana Myška (1933–2016).

Myška bol od roku 1970 vyhodený zo školského prostredia a komplikovane sa pretĺkal normalizačnými pomermi, dlhodobo žil bez stáleho zamestnania. A hoci mohol doma publikovať nanajvýš pod cudzím menom, nikdy nezrežinoval na koncepčný historický výskum. Vďaka medzinárodným kontaktom, ktoré získal ako vedec a akademický funkcionár ešte pred rokom 1968, vďaka svojim prácam i poľským priateľom-historikom a ich prístupu k zahraničnej literatúre sa k Myškovi dostávala zahraničná literatúra a podnety v nadštandardnom rozsahu. Paradoxne mali Klíma a Myška vo svojom „vnútornom exile“ neraz väčšie možnosti ako uzneseniami komunistickej strany a spoločenskými úlohami a politickými výzvami obmedzovaní oficiálni historici, ktorí sa museli neraz zmieriť s väčšou izoláciou ako tzv. odstavení historici, ktorých hlas bol v zahraničí oveľa viac počuť a z medzinárodnej spolupráce mohli čerpať rôzne benefity. Vďaka nim Myška zaregistroval a na domáce pomery začal rozpracovávať novú vedeckú paradigmu šíriacu sa zo západonemeckého prostredia, koncept tzv. protoindustrializácie. Ten aj s využitím metódy školy Annales vysvetľoval podstatne lepšie prechod od manufaktúrneho obdobia do fázy priemyselnej revolúcie, a to vo všetkých priemyselných odvetviach. Myška, podobne ako Klíma, s pomocou manželov Teichovcov v exile vypublikoval v roku 1979 zásadný článok v renomovanom britskom časopise

13 Najlepšie GERSCHENKRON, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge 1961; BEREND, Ivan T. – RÁNKI, György: *The European Periphery and Industrialization 1780–1914*. Cambridge 1982 a BEREND, Ivan: *An Economic History of Nineteenth-Century Europe*. Cambridge 2013, s. 317 a nasl. Berend tu doslova hovorí o „spiacich perifériách“.

Past and Present a stal sa tak pre zahraničie rozhodujúcou osobnosťou v diskusiách o tejto téme.¹⁴

Keďže Myška našiel azyl v „periférnych“ komisiách pre dejiny závodov a jednotlivých priemyselných odvetví, mohol uplatňovať poznatky vtedy populárnych „business history“ a pri svojich úvahách postupovať zdola a tak dospievať k výskumom podopretým zovšeobecneniam. Bolo to produktívne a rovnako zostalo charakteristické, že Myška sa ani Puršovým prácam vo svojich textoch nevyhýbal, zatiaľ čo Purš vo svojej kľúčovej syntéze z roku 1973 Myšku spomína len v súvislosti s prácami z konca päťdesiatych rokov a cituje jeho úvahy o Stalinových tézach v očividnej snahe vnímať ho skôr ako dogmatického a nesamostatne mysliaceho marxistického historika, ktorým Myška v kontexte doby určite nebol.¹⁵

V poznámkovom aparáte sa však môžeme s Myškom stretnúť aj v iných súvislostiach. Podľa Purša prevzal koncepciu Kuczynského významného východonemeckého kritika Hansa Motteka (1910–1993), ktorý vyčlenil z procesu priemyselnej revolúcie jej počiatočné štádium a začiatky revolúcie v priemysle spájal s masovými investíciami konštantného fixného kapitálu, pod čím si nemožno predstaviť nič iné ako výstavbu železničnej siete.¹⁶ Takéto „skrátene“ priemyselnej revolúcie vytváralo priestor pre topos protoindustrializácie, ktorého bol Myška, ako už bolo povedané, hlavným nositeľom.

Popri ňom sa na tomto poli presadil už spomínaný odborník na manufaktúry Arnošt Klíma, ale i významní maďarskí historici hospodárskych dejín György Ránki a Iván T. Berend, ku ktorým sa ešte dostanem.

Arnošt Klíma po návrate z USA bol už v začiatkoch domácej normalizácie zvolený do steering committee kongresov hospodárskych historikov, doma bol však personou non grata. Spolu s perzekvovaným Myškom vytvorili na pôde hospodárskych dejín významnú dvojicu, známu skôr za hranicami Československa ako v kruhoch oficiálnej československej historiografie, ktorá ich dôsledne ignorovala. Rovnako i pojmy a témy, s ktorými obaja títo historici prichádzali a snažili sa ich aplikovať na domáci vývoj.

Tu sa treba na chvíľu v našom výklade zastaviť. Hospodársky vývoj 19. storočia si vygeneroval viaceré pojmy, ktoré sa navzájom prelínajú, zamieňajú a dopĺňajú. Industrializácia je procesom zamieňaným s priemyselnou revolúciou, hoci ide o dlhodobější jav. Socialistická industrializácia v podmienkach

14 MYŠKA, Milan: Pre-Industrial Iron-Making in the Czech Lands. The Labor Force and Production Relations circa 1350–circa 1840. *Past and Present*, 1979, č. 82, s. 44–72.

15 PURŠ, Jaroslav: *Průmyslová revoluce*, s. 205 a 570.

16 Tamže, s. 573 a MYŠKA, Milan: Nový proud v německé historiografii průmyslové revoluce. In: *Slezský sborník*, 1967, roč. 65, č. 3, s. 407–412.

Slovenska ďaleko presahuje priemyselnú revolúciu a pre počiatky industrializácie prišla historická veda s konceptom, ktorý predbiehal priemyselnú revolúciu, s protoindustrializáciou. Sem spadali manufaktúrne podniky i banské podnikanie, teda to, čo na Slovensku bolo silné už koncom 18. storočia.

Protoindustrializácia stojí na počiatku modernej industrializácie, ale tento systémový prechod nemusí byť zákonitým javom, ireverzibilita sa tu ešte nepresadila, čoho krásnym príkladom bolo práve ustrnutie vývoja na Slovensku po vláde Jozefa II. v dôsledku prerušenia štátnej podpory, nedostatočnej infraštruktúry, trhových procesov a silných rezíduí feudalizmu. Protoindustrializácia vie byť teda i celkom samostatným a svojbytným javom bez adekvátneho pokračovania. Práve tieto otázky sa stali doménou spomínaného ostravského historika Milana Myška.

V roku 1982 sa v Budapešti konal VIII. kongres hospodárskych dejín a naň dostal osobné pozvanie i Milan Myška. Pozval ho prezident kongresu György Ránki, pravdepodobne na základe intervencie A. Klímu, vtedy už hosťujúceho profesora na univerzite v Bielefelde. Keďže v prípade Maďarska išlo o susednú a priateľenú socialistickú krajinu, Myška mohol vycestovať bez akýchkoľvek problémov. Na kongrese sa zapojil do diskusií v sekcii o protoindustrializácii. Veľmi žičlivo sa na adresu Myškových názorov vyjadril východonemecký renomovaný expert Jürgen Kuczynski. Zato vedúci oficiálnej československej delegácie Jaroslav Purš Myšku v obsiahlej správe o kongrese ani nespomenul, koncepciu protoindustrializácie označil za „protimarxistickú“ a neprijal ju do konca svojho života.

Na spomínanom budapeštianskom kongrese sa schádzali (a spolu obedovali) Ránki s Berendom (to boli a sú dve hviezdy na poli medzinárodných hospodárskych dejín), manželia Teichovci, Milan Myška a historici z najvyšších poschodí svetovej vedy. Lepšiu česko-slovensko-maďarsko-svetovú spoločnosť si predstaviť ani nevieme a diskusie pri obede prevýšili svojou teoretickou hĺbkou a ideovými rozpormi viaceré kongresové sekcie.

Bolo zaujímavé, že diskusie o priemyselnej revolúcii a ďalších sprievodných javoch medzi jednotlivými historiografiami v rámci oficiálneho ideologicky jednotného sovietskeho bloku boli plné napätia, odborných konfliktov i osobných animozít. Išlo totiž o tému, ktorá sa nedala jednoducho „napasovať“ do ideologických rámcov a poučiek klasikov marxizmu-leninizmu. Počas normalizácie sa k otázkam priemyselnej revolúcie ešte vrátili na Slovensku Pavol Hapák a Ladislav Tajták, ale bez väčšej invencie a veľmi povrchno. V Čechách sa voči Puršovi viac či menej vymedzovali historici ako Zdeněk Jindra, ale predovšetkým Milan Myška.

V roku 1987 si dovoľil Myška vtedy všemocnému Puršovi vyčítať (hoci v regionálnom periodiku) nezohľadnenie viacerých špecifik priemyselnej revolúcie, ako ich v podmienkach hospodárskej zaostalosti strednej a východnej Európe úspešne sformulovali A. Gerschenkron a I. T. Berend s Gy. Ránkim. Taktiež Puršovo vymedzenie priemyselnej revolúcie prelomom 18. a 19. storočia a začiatkom 70. rokov 19. storočia považoval Myška za príliš optimistické. Veď ani po jej údajnom završení neprevládol priemysel (sekundárna sféra) ako hlavný sektor obživy väčšiny obyvateľstva českých krajín, ani ručná práca nestratila nič zo svojho významu a v ekonomike koexistoval celý rad ďalších anachronizmov (výraz poľského historika Witolda Kula).¹⁷

Myška spochybňoval i ďalšie Puršove tézy. Na druhej strane si na príklade Sliezska ako protoindustriálnej oblasti overil jednotlivé charakteristiky tohto konceptu, ktoré sa nepodarilo ani priemyselnej revolúcii vytlačiť do marginálnej polohy. Vzájomná koexistencia výrobných foriem charakteristických pre rôzne štádiá rozvoja priemyselného kapitalizmu popierala tézy ikonickej práce o protoindustrializácii, ktorá hovorila o kvalitatívnych zmenách protoindustriálnych foriem výroby.¹⁸ Tak sa zásadná Myškova práca doslova „stratila“ v jednom malom regionálnom periodiku.

Ukazuje sa, že na rozdiel od Purša, ktorý stál na báze skôr anglosaskej odbornej literatúry, pre Myšku bolo charakteristické prepojenie na poľských kolegov, ktorí mu sprostredkovali výsledky francúzskej školy Annales a cez ktorých čerpal mnohé metodologické podnety produktívne aj tým, že Poliaci spracúvali českým krajinám – a Morave zvlášť – veľmi podobné historické podmienky. Veľkou osobnosťou v poľskej historiografii tých čias bol predovšetkým Witold Kula (1916–1988).¹⁹ Jeho úzka spolupráca s poprednými predstaviteľmi školy Annales a úzke osobné vzťahy s Myškom, sprístupňovali ostravskému historikovi široké horizonty, z ktorých tvorivo čerpal i v čase svojej odbornej a spoločenskej marginalizácie. Kulove práce mali na Myšku rozhodujúci vplyv, ďalšiu

17 MYŠKA, Milan: Opožděná industrializace. Protoindustriální výrobní vztahy a formy za průmyslové revoluce na příkladu lnářského průmyslu ve Slezsku. In: *Z dějin textilu. Studie a materiály 11*. Ústí nad Orlicí 1987, s. 95–159. (V tomto texte citujeme podľa ZÁŘICKÝ, Aleš a kol.: *Milan Myška. Z díla hospodářského historika*. Ostrava 2010, s. 329–376, tu s. 330). Prehľad Myškových názorov v MYŠKA, Milan: *Průmyslová revoluce z perspektivy historiografie 70. a 80. let*. In: *Český časopis historický*, 1991, roč. 89, č. 4, s. 533–546.

18 KRIEDTE, Peter – MEDICK, Hans – SCHLUMBOHM, Jürgen: *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen 1978.

19 KULA, Witold: *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Proba modelu*. Warszawa 1962 a KULA, Witold: *Problemy i metody historii gospodarczej*. Warszawa 1963.

zahraničnú literatúru mu sprostredkoval poľský kolega Waclaw Długoborski.²⁰ Myška sa nevenoval len odborným transferom, ale nadviazal úzku spoluprácu aj s disentom.

Keď ešte Myška pôsobil vo funkcii prodekana ostravskej Pedagogickej fakulty často sa stretával s dekanom družobnej banskobystrickej Pedagogickej fakulty historikom Júliusom Albertym. Na akademických a vedeckých podujatiach, ako aj na výmenných pobytoch, sa obaja odborne i ľudsky zblížili, čo sa prejavilo aj na vzájomnej recenznej činnosti i pri diskusiách na spoločných témach (železiarstvo, industrializácia, regionálne dejiny, dejiny podnikov). Zblížili ich aj spoločné osudy, keďže i Alberty musel roku 1973 opustiť akademickú pôdu. Cez Myškov transfer sa Alberty zoznamoval s teoretickými postulátmi školy Annales (napr. práca s matrikami), dejín železiarstva a podnikov. Zúročil to začiatkom osemdesiatych rokov, keď sa mu podarilo s pomocou rôznych inštitúcií vydať pod vlastným menom knihy, ktoré boli aj výsledkom diskusií s Myškom, hoci na ich charaktere a pozitivistickom prístupe to nebadáť a Myškovo meno nebolo nikde spomenuté. Zato spomenul emigranta Ákoša Paulinyiho, o ktorom ešte bude reč.²¹

Myška otváral v 80. rokoch aj ďalšie dovtedy nedotknuté témy: všimol si hospodárske aktivity českej aristokracie i železiarskych podnikateľov. Vychádzal z nemeckých, rakúskych a poľských prác a z výbornej znalosti ostravského regiónu, keď dokázal po dôkladnej analýze dospieť ku generalizujúcim záverom, porovnaniam a zovšeobecneniam. V jednej z prác z roku 1982 uviedol: „Nelze než vyslovit údiv, že československá marxistická historiografie, která věnovala tolik pozornosti různym aspektům studia průmyslové revoluce, se dosud vznikem a úlohou podnikatelstva v tomto procesu nezabývala.“²² A tak biele miesta vyplňal historik stojaci na periférii historiografie a v opozícii voči politickému systému.

Až po páde komunistického režimu mohol Milan Myška v plnej miere zúročiť svoje poznatky, vydať početné texty a presadiť sa ešte aj v zahraničí. Venoval sa problematike industrializácie v konkrétnom regióne, priemyselným ob-

20 JINDRA, Zdeněk: Prof. Milan Myška. Vzpomínání nad jeho životem a dílem do roku 1989. In: ZÁŘICKÝ, Aleš a kol.: *Milan Myška. Z díla hospodářského historika*, s. 43.

21 ALBERTY, Július: *Historik v průde času. Spomienky Júliusa Albertyho*. Banská Bystrica 2009, s. 176 a nasl. Obe zmienené práce: ALBERTY, Július: *Formovanie robotníckej triedy v obvode Brezna*. Martin 1981; ALBERTY, Július: *Pohorelské železiarne (1807–1826)*. Martin 1982.

22 MYŠKA, Milan: Podnikatelstvo v hutnictví železa v českých zemích za průmyslové revoluce. In: *Z dějin hutnictví 11. Rozpravy Národního technického muzea* 89. Praha 1982, s. 172–197. (V tomto texte citujeme podľa ZÁŘICKÝ, Aleš a kol.: *Milan Myška. Z díla hospodářského historika*, s. 219–234, tu s. 220).

lastiam, protoindustrializácii, jednotlivým priemyselným odvetviam, podnikateľským subjektom i rôznym metodickým otázkam.²³

Mimo uvedených diskurzov, ale o to významnejšie a v pohľade na globálne rámce, pôsobil v britskej emigrácii renomovaný historik vedy z Cambridge so slovenskými koreňmi Mikuláš Teich, ktorý najmä svojou svetovo uznávanou desiatkou zborníkov o revolúciách v dejinách otvoril celý rad otázok, na ktoré sa doteraz hľadajú odpovede. Keďže sa najviac zaoberal vedeckou revolúciou, ktorá trvala ešte dlhšie ako priemyselná, na otázku, či išlo o revolúciu sa odvolal na Hegla a novú kvalitu. V oboch prípadoch ide o také kvalitatívne zmeny, hoci dlhodobé, že si pojem revolúcie zaslúžia. A odvolal sa ako klasický marxista vždy na dialektický vzťah medzi evolúciou a revolúciou.²⁴

Možno povedať, že československú stopu v oblasti výskumu priemyselnej revolúcie symbolicky uzavrel v roku 1996 práve Mikuláš Teich. Spolu s Royom Porterom, profesorom dejín medicíny z Londýna, v jednej z ich početných a medzinárodne vysoko cenených kolektívnych monografií, tentokrát s názvom *The Industrial Revolution in National Context. Europe and the USA*. Obom sa podarilo sústrediť za jednotlivé krajiny špičkových odborníkov (H. van der Wee, R. Tilly, G. Tortella, C. Poni, H. Matis, I. T. Berend, S. Pollard a ďalší), čo kvalite publikácie veľmi prospelo. Za českú historiografiu vyzvali editori Milana Myšku a ten napísal príspevok o priemyselnej revolúcii v Čechách, na Morave a v Sliezsku, v ktorom zhrnul všetko podstatné (aj) zo svojich textov. Konštatoval v ňom, že najnovšie sa priemyselná revolúcia vníma s podstatne širším prístupom a sledujú sa s ňou aj sociálne a civilizačné zmeny. Priemyselná revolúcia rušila tradičné štruktúrne vzťahy aj v tých regiónoch, kde nové generovalo priamo z týchto starých vzťahov. Tým sa rušili regionálne bariéry a reštrikcie, vytvárali sa nové funkcie a dynamika nahrádzala pretrvávajúcu stagnáciu. V krajine so silne vyvinutými protoindustriálnymi formami výroby nemala priemyselná výroba za následok vytvorenie nového priemyslu, ale transformáciu tradičného a už existujúceho. Diskontinuitu môžeme preto pozorovať len v tých odvetviach, kde technologické inovácie vyžadovali štrukturálne zmeny ako v metalurgii železa a vo viacerých odvetviach potravinárskeho priemyslu.²⁵

23 MYŠKA, Milan: Proto-industrializace. (Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu). In: *Český časopis historický*, 1994, roč. 92, č. 4, s. 759–774; MYŠKA, Milan: *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*. Ostrava 2010; MYŠKA, Milan: *Region a industrializace. Studie k dějinám industrializace Slezska (1800–1918)*. Ostrava 2014.

24 TEICH, Mikuláš: *The Scientific Revolution Revisited*. Cambridge 2015 (v roku 2020 vyšlo i v českom preklade).

25 MYŠKA, Milan: The Industrial Revolution: Bohemia, Moravia and Silesia In: *The Industrial Revolution in National Context. Europe and the USA*. Eds. Porter, Roy – Teich, Mikuláš. Cam-

Tu už Myška zovšeobecnil poznatky zo svojich výskumov a Puršova výčitka na adresu nespracovaného železiarstva v období prechodu k priemyselnej revolúcii sa tak stala neaktuálnou. Myška sa dotkol aj obľúbenej otázky podnikateľov ako nositeľov a iniciátorov potrebných zmien vo výrobe a v technológiách.

Ďalší spoluautor Iván T. Berend vo svojom vnímaní priemyselnej revolúcie v Uhorsku (a teda aj na území dnešného Slovenska) síce konštatoval impozantný rast jednotlivých ekonomických ukazovateľov v krajine, nič to však nezmenilo na dominantnom periférnom charaktere jej hospodárskej modernizácie (píše aj o „čistočne úspešnej“ periférnej industrializácii) a pretrvávajúcom agrárnom charaktere štátu.

Teichovské zborníky však niesli i ďalšiu československú „stopu“. Ako vyslovený solitér pôsobil historik techniky Ákoš Paulinyi, ktorý významným spôsobom prispel do diskusií o charaktere priemyselnej revolúcie, avšak nie v rámci československej historiografie, ba ani nie v kontaktoch s ňou. V roku 1969 opustil Československo a zotrval v západonemeckej emigrácii nielen fyzicky, ale i mentálne a úplne splynul s nemeckým prostredím. S Teichovcami ho spájali dlhoročné priateľské väzby, spolu s nimi programovo odmietal (hoci z iných dôvodov ako oni) kontakty s politickou emigráciou a jej protirežimovými aktivitami, na rozdiel od nich však Paulinyi úplne prerušil všetky styky s Československom a domácimi kolegami. Paulinyiho texty posunuli do popredia predovšetkým úlohu techniky v priemyselnej revolúcii, resp. úvahy o technickej rovine kľúčových priemyselných procesov.²⁶

Keď už spomínaná editorská dvojica Teich – Porter zostavovala knihu o revolúciách v dejinách, javil sa im popri menách ako napríklad E. J. Hobsbawm, J. Needham, P. Burke a pod. práve Paulinyi ako prirodzená voľba pri texte o revolúcii a technológii a A. Klíma pri texte o buržoázných revolúciách v strednej Európe v rokoch 1848/9.²⁷ A keďže vlastný text pridal aj Mikuláš Teich, a keďže išlo o všeobecný a celoeurópsky zameraný text, bola československá stopa ešte podstatne výraznejšia ako v prípade Myšku v už spomínanej kolektívnej monografii o priemyselnej revolúcii o desaťročie neskôr.

Medzitým sa oficiálna československá historiografia uzatvárala do seba a neraz sa tvárila, ako keby svet za hranicami štátu ani neexistoval. Úplne mimo nej sa odohrávali diskusie s americkými kliometrikmi na čele s kanadským his-

bridge 1996, s. 247–264, hlavne s. 257.

26 PAULINYI, Ákos: *Industrielle Revolution. Vom Ursprung der modernen Technik*. Reinbek bei Hamburg 1989. Kniha vyšla aj v českom preklade v Prahe v roku 2002.

27 PAULINYI, Ákos: *Revolution and technology*. In: *The Revolution in History*. Eds. Porter, Roy – Teich, Mikuláš. Cambridge 1986, s. 261–289; KLÍMA, Arnošt: *The bourgeois Revolution of 1848/9 in Central Europe*. In: *Tamže*, s. 74–100.

torikom Scottom Eddiem a ešte viac americkým historikom maďarského pôvodu Johnom Komlosom. Ten vypočítal, že zrušenie poddanstva a vnútornej colnej hranice v habsburskej monarchii nemalo ani zďaleka taký význam, aký sa týmto činom z hľadiska rozvoja trhovej ekonomiky prikladal. Videlo sa za nimi vytvorenie trhu s pracovnými silami a umožnenie voľného obehu tovarov. Komlos v dôsledku celorakúskeho prístupu stratil zo zreteľa uhorské špecifiká, ktoré sa uplatnili predovšetkým po vyrovnaní v roku 1867.²⁸ Skleníkový charakter uhorskej ekonomiky, ochranné clá a silná úloha štátu sa pretavili do viacerých tzv. priemyselných zákonov, ktoré vyslovene umelým spôsobom preferovali jednotlivé priemyselné odvetvia a prispeli k tomu, že Uhorsko začalo profitovať zo spoločnej, navzájom komplementárnej ekonomiky monarchie. Ďalším špecifikom bola existencia významnej tzv. komínovej aristokracie, teda vysokej šľachty, ktorá sa realizovala práve v hospodárskej sfére. Rovnako významní zostali podnikatelia židovského pôvodu, ktorí sa často vďaka osobným úspechom dočkali aj nobilitácie. Na Komlosa reagoval pomerne zdržanlivo, ba kriticky, ešte v osemdesiatych rokoch Ránki a ďalší predstavitelia podstatne otvorenejšej maďarskej historiografie.²⁹ Kritické postoje im však nebránili v spolupráci a ani pri zostavovaní spoločných zborníkov s kliometrikmi. V maďarčine dokonca vyšlo (na pamiatku vtedy už zosnulého Gy. Ránkiho) sedem inštruktážnych prednášok, v ktorých Eddie podrobne – a aj pre matematicky nevzdelaného historika – vysvetlil, doslova „step by step“, metodiku kliometrických postupov na príklade habsburskej monarchie.³⁰ To všetko umožňovalo náskok maďarským hospodárskym historikom v porovnaní s československými. V rámci posledných najčastejšie na Komlosa reagoval Zdeněk Jindra, a to tesne pred i krátko po roku 1989. To bolo všetko. Na Slovensku však Komlosa s najväčšou pravdepodobnosťou nikto ani nečítal.³¹

Pre kliometrikov nebola priemyselná revolúcia zväčša ako pojem vôbec použiteľná. Aj mimo kliometrického prúdu sa mnohí zahraniční autori pojmu priemyselnej revolúcie radšej vyhli. Buď ho nepovažovali za produktívny alebo preferovali iné koncepty, či oboje súčasne. I v súčasnosti sú autori (najnovšie britský ekonóm zaoberajúci sa hospodárskymi dejinami Gregory Clark), ktorí

28 KOMLOS, John: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union*. Princeton 1983 (vyšlo v nemčine i v maďarčine); KOMLOS, John: *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy*. Princeton 1989.

29 Századok, 1988, roč. 122, č. 3, s. 509–511 (recenzia Györgya Ránkiho na Komlosovu prácu *The Habsburg Monarchy as a Customs Union*).

30 EDDIE, Scott M.: *Ami „köztudott“, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debrecen 1996.

31 Podrobnejšie HOLEC, Roman: Sociálno-ekonomické výsledky revolúcie 1848–1849. In: *Slováci v revolúcii 1848–1849*. Martin 2000, s. 231–237.

priemyselnú revolúciu vnímajú ako mimoriadne komplexný proces spojený aj s empirickými parametrami a s demografickým či iným sociálnym správaním (gramotnosť) obyvateľstva. Samotný Clark býva pri vysvetľovaní hospodárskych procesov kritizovaný za predimenzovanú sociálnodarvinistickú argumentáciu. Priemyselná revolúcia sa vzpiera jednoduchým ekonomickým vysvetleniam alebo modelovaniu, preto ju je ťažké vysvetliť v kontexte štandardných ekonomických modelov a naratívov.³² Mnohí aj preto preferovali iné teoretické koncepty a považovali ich za viac koncentrované alebo naopak, za ešte viac globálne javy.

Koncept centra a periférie sa o slovenské hospodárske dejiny len „obtreľ“, zato koncept modernizácie si slovenskí historici osvojili. Síce až v 90. rokoch 20. storočia, ale zato oveľa dôslednejšie ako akékoľvek iné metodické podnety. Aj tak však bez súvislostí s procesom priemyselnej revolúcie a bez sociálnoekonomického backgroundu. V malom porevolučnom výseku sa o istú syntézu pokúsil i autor týchto riadkov, ale chcelo by to ísť do väčšej hĺbky a väčšieho časového rozpätia.³³

V súčasnosti sa pri analýzach a komparácii javí ako mimoriadne produktívny koncept periférie a „oneskorenej“, „zmeškanej“ či „spomalenej“ industrializácie, resp. modernizácie, čo nemusí byť spojené len s negatívnymi konotáciami, ale môže niesť so sebou aj viaceré výhody. Známa a už klasická práca štrnástich esejí Alexandra Gerschenkrona poukazuje na to, do akej miery môže mierna zaostalosť v porovnaní s inými národmi podporiť rýchly ekonomický rozvoj krajiny.³⁴ Tento koncept „výhodnej zaostalosti“ potom rozpracúvala s úspechom a presvedčivo pre podmienky Uhorska a Balkánu dvojica Berend – Ránki.³⁵ Iván T. Berend je v súčasnosti najuznávanejším hospodárskym historikom strednej Európy, hoci sa pohybuje a žije dlhodobo najmä v americkej Kalifornii. Jeho diela sú vydávané v stále nových vydaniach a s neustálymi inováciami, ako základné učebnice ich používajú najrenomovanejšie univerzity.

32 CLARK, Gregory: *A Farewell to Alms. A Brief Economic History of the World*. Princeton 2007.

33 HOLEC, Roman: „Neviditeľná ruka trhu“ alebo „všadeprítomné ruky“ manažmentu. (K novým diskusiám a metódam na poli hospodárskych dejín). In: *Historický časopis*, 2006, roč. 54, č. 1, s. 3–24, hlavne s.11–14.

34 GERSCHENKRON, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*. Cambridge 1962.

35 Napr. BEREND, T. Iván – RÁNKI, György: *Gazdasági elmaradottság. Kutak és kudarcok a XIX. századi Európában*. Budapest 1979; BEREND, T. Iván – RÁNKI, György: *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. New York; London 1974. Novšie SPECHLER, Martin C.: The Economic Advantages of Being Peripheral: Subordinate nations in Multinational Empires. In: *East European Politics and Societies*, 1989, Vol. 3, Issue 3, s. 448–464.

Vychádza zo silnej úlohy štátu, ktorý supluje to, čo inde koná rozvinutý bankový systém.

Na druhej strane britský hospodársky historik Sidney Pollard tvrdil (na rozdiel od Geschenkrona a Berenda), že práve v strednej Európe existuje virtuálna hranica, pri ktorej sa strácajú účinky vyspelejšej ekonomiky, ktorá neťahá zaostaleho suseda k zrýchlenej industrializácii, ale skôr k polokoloniálnemu postaveniu, v ktorom sa obmedzuje na poskytovanie surovín a potravín.³⁶ S tým súvisí téza, že „zaostalosť“ (underdevelopment) nie je „žiadnou fázou modernizačného procesu, ale v zásade pevným a trvalým stavom“.³⁷

V súčasnosti sa udomácnili v európskom odbornom diskurze dva protikladné koncepty priemyselnej revolúcie. Prvý kladie dôraz na „revolučnosť“, na radikálne, zásadné a rýchle zmeny, teda skôr na diskontinuitu vo vývoji. Druhý zdôrazňuje dlhodobý a všestranný vývoj, sociálno-ekonomickú transformáciu a kontinuitu. V tomto koncepte zohráva väčší význam protoindustrializačný proces.³⁸ Ako sme videli, na československom prípade sme mohli demonštrovať oba prístupy a z nich rovnako vyplývalo, že nemuseli stáť voči sebe vyslovene v protiklade, ale mohli sa navzájom dopĺňať.

Na záver niekoľko poznámok. Dnešná maďarská historiografia je z hľadiska hospodárskych dejín generačne zjavne v kríze. Mnohé popredné mená akoby nemali nasledovníkov, chýbajú medzinárodne akceptované osobnosti a účasť na medzinárodných projektoch i kongresoch hospodárskych dejín má klesajúcu tendenciu. O slovenskej historiografii sa to síce takto natvrdo tvrdiť nedá, ale východiskový stav a miera rozpracovanosti mnohých otázok je tu značne nižšia, preto i témy, ktorými sa dnes slovenskí historici zaoberajú, sú často už v Maďarsku relatívne dobre spracované. Vďaka tomu sa možno od maďarských výsledkov produktívne odrážať. To platí i vo vzťahu k najnovšej rakúskej (Peter Eigner, Peer Vries) i k českej historiografii, ktorá sa nachádza asi v najlepšom stave z uvádzaných krajín, keď má hospodárske dejiny dokonca inštitucionalizované. Z viacerých profilujúcich autorov spomeniem skúseného Milana Hlavačku pracujúceho najmä s nemeckými konceptami modernizácie a priemyselnej revolúcie ako jej súčasťou, mladého Jakuba Rašku, ktorý na príklade britskej historiografie stotožnil priemyselnú revolúciu s modernizáciou³⁹ alebo filozofa

36 POLLARD, Sidney: *Peaceful Conquest. The Industrialization of Europe 1760–1970*. Oxford 1981; POLLARD, Sidney: *Marginal Europe. The Contribution of Marginal Lands Since the Middle Ages*. Oxford 1997.

37 RŮŽIČKA, Jiří: *Hospodářství*, s. 169.

38 EIGNER, Peter: Der Weg in die Industriegesellschaft. In: *Wirtschaft und Gesellschaft Europa 1000–2000*, s. 105 a nasl.

39 RAŠKA, Jakub: Průmyslová revoluce jako vyprávění o západní modernizaci. Příspěvek k dějinám historiografické kultury Velké Británie. In: *Dějiny – teorie – kritika*, 2016, roč. 13,

Jiřího Růžičku, ktorého prístup je úplne iný, ale o nič menej legitímny. Nepracuje s tradičným termínom priemyselnej revolúcie, preferuje makroekonomický pohľad a jeho prehľad vývoja a perspektív hospodárskych dejín sleduje skôr prieniky s ekonomickou vedou a najaktuálnejším hospodárskym vývojom.

Milan Hlavačka a Jan Hájek venujú veľkú pozornosť terminologickým otázkam. Uvažujú o protoindustrializácii v rovine počiatku industrializácie či ako o samostatnom jave a priemyselnú revolúciu vnímajú ako zásadný spoločensko-ekonomický zlom a súčasť procesu celkovej modernizácie. Zdôrazňujú nelineárnosť a selektívnosť priemyselnej revolúcie a bránia sa i presnejšiemu časovému zakotveniu, keďže ide o komplikované procesy vymedzené najskôr konkrétnymi desaťročiami.⁴⁰

Viacero mladých mien dáva nádej, že snáď i hospodárske dejiny na Slovensku majú perspektívu.⁴¹ Hoci už poznáme trendy a mnohé rastové i krízové ukazovatele stredoeurópskeho hospodárstva, ktorého pevnou súčasťou bolo tradične aj Slovensko, nič to nemení na skutočnosti, že teoretická výbava slovenských hospodárskych historikov nie je ani v súčasnosti dostatočná (a netýka sa to vôbec len priemyselnej revolúcie) a stále sa preferuje (neraz i právom, vzhľadom na početné biele miesta) skôr základný výskum. Prax potom musí rezignovať na pôvodné a originálne teoretické diskurzy, čoho svedectvom je, žiaľ, i tento text.

č. 1, s. 7–38.

40 HÁJEK, Jan: Proměny hospodářství: od tradiční výroby k industriální. In: HLAVAČKA, Milan a kol.: *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době. I.* Praha 2014, s. 277–362.

41 Napr. HROMULÁKOVÁ, Katarína: Metodologické východiská Business History: výzkumný príklad zlievarní Poledniak v Košiciach (1898–1950). In: *Ako sa píše dejiny? Metódy – prístupy – pramene. Stretnutie mladých historikov IX.* Ed. Hromuláková, Katarína. Košice 2020, s. 70–83; JANČURA, Mikuláš: *Osobný automobilizmus na Slovensku v rokoch 1918–1938.* Košice 2017; ŠÁLY, Ondrej: „Jeden za všetkých a všetci za jedného.“ Listy poddaných adresované členom rodu Radvanských v 18. storočí ako prameň hospodárskych dejín. In: *Historický prameň v súčasnosti – archívy, inovácie, zdieľanie. Stretnutie mladých historikov XII.* Eds. Fedorčáková, Mária – Filčáková, Miriama. Košice 2023. ĐURČO, Michal: *Cesty a diaľnice na Slovensku v medzivojnovom období. Nástup automobilovej doby v znamení prvej Československej republiky.* Bratislava 2020. Sem treba zaradiť i historikov strednej generácie Evu Benkovú (BENKOVÁ, Eva: *Vinohradníctvo na panstve Červený Kameň v ranom novoveku.* Bratislava 2017), Štefana Gaučika (GAUČÍK, Štefan: *Podnik v osídľach štátu. Podnikateľské elity na príklade Rimamuránsko-šalgótarjárskej železiarskej spoločnosti.* Bratislava 2020) a ďalších.

POUŽITÉ ZDROJE

Literatúra

- ALBERTY, Július: *Formovanie robotníckej triedy v obvode Brezna*. Martin 1981
- ALBERTY, Július: *Historik v prúde času. Spomienky Júliusa Albertyho*. Banská Bystrica 2009
- ALBERTY, Július: *Pohorelské železiarne (1807–1826)*. Martin 1982
- BENKOVÁ, Eva: *Vinohradníctvo na panstve Červený Kameň v ranom novoveku*. Bratislava 2017
- BEREND, Ivan: *An Economic History of Nineteenth-Century Europe*. Cambridge 2013
- BEREND, T. Iván – RÁNKI, György: *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. New York; London 1974
- BEREND, T. Iván – RÁNKI, György: *Gazdasági elmaradottság. Kutak és kudar-cok a XIX. századi Európában*. Budapest 1979
- BEREND, Ivan T. – RÁNKI, György: *The European Periphery and Industrializa-tion 1780–1914*. Cambridge 1982
- BRENNER, Robert: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. In: *Past and Present*, 1976, č. 70, s. 30–75
- BRENNER, Robert: The Agrarian Roots of European Capitalism. In: *Past and Present*, 1982, č. 97, s. 16–113
- CLARK, Gregory: *A Farewell to Alms. A Brief Economic History of the World*. Princeton 2007
- ĎURČO, Michal: *Cesty a diaľnice na Slovensku v medzivojnovom období. Ná-stup automobilovej doby v znamení prvej Československej republiky*. Bratisla-va 2020
- EDDIE, Scott M.: *Ami „köztudott“, az igaz is? Bevezetés a kliomertrikus történe-tírás gondolkodásmódjába*. Debrecen 1996
- EIGNER, Peter: Der Weg in die Industriegesellschaft. In: *Wirtschaft und Gesell-schaft Europa 1000–2000*. Eds. Cerman, Markus – Eder, Franz X. – Eigner, Peter – Komlosy, Andrea – Landsteiner, Erich. Wien 2011, s. 104–133
- GAUČÍK, Štefan: *Podnik v osídlach štátu. Podnikateľské elity na príklade Rima-muránsko-šalgótarjánskej železiarskej spoločnosti*. Bratislava 2020
- GERSCHENKRON, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspec-tive*. Cambridge 1961
- GERSCHENKRON, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspec-tive. A Book of Essays*. Cambridge 1962

- HÁJEK, Jan: Proměny hospodářství: od tradiční výroby k industriální. In: HLAVAČKA, Milan a kol.: *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době. I.* Praha 2014, s. 277–362
- HANÁK, Péter: *Magyarország monarchiában.* Budapest 1975
- HOLEC, Roman: Sociálno-ekonomické výsledky revolúcie 1848–1849. In: *Slováci v revolúcii 1848–1849.* Martin 2000, s. 221–237
- HOLEC, Roman: „Neviditeľná ruka trhu“ alebo „všadeprítomné ruky“ manažmentu. (K novým diskusiám a metódam na poli hospodárskych dejín). In: *Historický časopis*, 2006, roč. 54, č. 1, s. 3–24
- HROMULÁKOVÁ, Katarína: Metodologické východiská Business History: výzkumný príklad zlievarní Poledniak v Košiciach (1898–1950). In: *Ako sa píše dejiny? Metódy – prístupy – pramene. Stretnutie mladých historikov IX.* Ed. Hromuláková, Katarína. Košice 2020, s. 70–83
- JAMES, Harold: *Schockmomente. Eine Weltgeschichte von Inflation und Globalisierung 1850 bis heute.* Freiburg im Breisgau 2022
- JANČURA, Mikuláš: *Osobný automobilizmus na Slovensku v rokoch 1918–1938.* Košice 2017
- JINDRA, Zdeněk: Prof. Milan Myška. Vzpomínání nad jeho životem a dílem do roku 1989. In: ZÁŘICKÝ, Aleš a kol.: *Milan Myška. Z díla hospodářského historika*, s. 11–50
- KLÍMA, Arnošt: Agrarian Class Structure and Economic Development in pre-industrial Bohemia. In: *Past and Present*, 1979, č. 85, s. 49–67
- KLÍMA, Arnošt: The bourgeois Revolution of 1848/9 in Central Europe. In: *The Revolution in History.* Eds. Porter, Roy – Teich, Mikuláš. Cambridge 1986, s. 74–100
- KOMLOS, John: *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy.* Princeton 1989
- KOMLOS, John: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union.* Princeton 1983
- KRIEDTE, Peter – MEDICK, Hans – SCHLUMBOHM, Jürgen: *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus.* Göttingen 1978
- KULA, Witold: *Problemy i metody historii gospodarczej.* Warszawa 1963
- KULA, Witold: *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Proba modelu.* Warszawa 1962
- MATIS, Herbert – STIEFEL, Dieter: *Die Weltwirtschaft. Struktur und Entwicklung im 20. Jahrhundert.* Wien 1991
- MYŠKA, Milan: Nový proud v německé historiografii průmyslové revoluce. In: *Slezský sborník*, 1967, roč. 65, č. 3, s. 407–412

- MYŠKA, Milan: Opožděná industrializace. Protoindustriální výrobní vztahy a formy za průmyslové revoluce na příkladu Inářského průmyslu ve Slezsku. In: *Z dějin textilu. Studie a materiály 11*. Ústí nad Orlicí 1987, s. 95–159
- MYŠKA, Milan: Podnikatelstvo v hutnictví železa v českých zemích za průmyslové revoluce. In: *Z dějin hutnictví 11. Rozpravy Národního technického muzea 89*. Praha 1982, s. 172–197
- MYŠKA, Milan: Pre-Industrial Iron-Making in the Czech Lands. The Labor Force and Production Relations circa 1350–circa 1840. *Past and Present*, 1979, č. 82, s. 44–72
- MYŠKA, Milan: *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*. Ostrava 2010
- MYŠKA, Milan: Proto-industrializace. (Čtvrtstoletá bilance jednoho historio- grafického paradigmatu). In: *Český časopis historický*, 1994, roč. 92, č. 4, s. 759–774
- MYŠKA, Milan: Průmyslová revoluce z perspektivy historiografie 70. a 80. let. In: *Český časopis historický*, 1991, roč. 89, č. 4, s. 533–546
- MYŠKA, Milan: *Region a industrializace. Studie k dějinám industrializace Slezska (1800–1918)*. Ostrava 2014
- MYŠKA, Milan: The Industrial Revolution: Bohemia, Moravia and Silesia In: *The Industrial Revolution in National Context. Europe and the USA*. Eds. Porter, Roy – Teich, Mikuláš. Cambridge 1996, s. 247–264
- PAULINYI, Ákos: *Industrielle Revolution. Vom Ursprung der modernen Technik*. Reinbek bei Hamburg 1989.
- PAULINYI, Ákos: Revolution and technology. In: *The Revolution in History*. Eds. Porter, Roy – Teich, Mikuláš. Cambridge 1986, s. 261–289
- POLLARD, Sidney: *Marginal Europe. The Contribution of Marginal Lands Since the Middle Ages*. Oxford 1997
- POLLARD, Sidney: *Peaceful Conquest. The Industrialization of Europe 1760–1970*. Oxford 1981
- PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 1. díl 1918–1945*. Brno 2004
- PURŠ, Jaroslav: K problematice průmyslové revoluce v českých zemích a na Slovensku. In: *Historický časopis*, 1955, roč. 3, č. 4, s. 553–618
- PURŠ, Jaroslav: K problematice průmyslové revoluce v českých zemích a na Slovensku. In: *Historický časopis*, 1956, roč. 4, č. 1, s. 50–104
- PURŠ, Jaroslav: Průmysl na Slovensku v první polovině 19. století [recenzia na monografii Jana Novotného]. In: *Československý časopis historický*, 1962, roč. 10, č. 2, s. 406–409
- PURŠ, Jaroslav: *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*. Praha 1973

- RAŠKA, Jakub: Průmyslová revoluce jako vyprávění o západní modernizaci. Příspěvek k dějinám historiografické kultury Velké Británie. In: *Dějiny – teorie – kritika*, 2016, roč. 13, č. 1, s. 7–38
- RŮŽIČKA, Jiří: Hospodářství. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014, s. 155–184
- SPECHLER, Martin C.: The Economic Advantages of Being Peripheral: Subordinate nations in Multinational Empires. In: *East European Politics and Societies*, 1989, Vol. 3, Issue 3, s. 448–464
- ŠÁLY, Ondrej: „Jeden za všetkých a všetci za jedného.“ Listy poddaných adresované členom rodu Radvanszký v 18. storočí ako prameň hospodárskych dejín. In: *Historický prameň v súčasnosti – archívy, inovácie, zdieľanie. Stretnutie mladých historikov XII*. Eds. Fedorčáková, Mária – Filčáková, Miriama. Košice 2023
- ŠPIESZ, Anton: K problematike počiatku priemyselnej revolúcie na Slovensku. In: *Historický časopis*, 1954, roč. 2, č. 4, s. 539–552.
- ŠPIESZ, Anton: *Manufaktúrne obdobie na Slovensku*. Bratislava 1961
- ŠPIESZ, Anton: Priemyslová revolúcia v Anglicku a na území dnešného Československa. In: *Historický časopis*, 1971, roč. 19, č. 1, s. 49–69
- TEICH, Mikuláš: *The Scientific Revolution Revisited*. Cambridge 2015
- VRIES, Peer: Wirtschaftswachstum. In: *Wirtschaft und Gesellschaft Europa 1000–2000*. Eds. Cerman, Markus – Eder, Franz X. – Eigner, Peter – Komlosy, Andrea – Landsteiner, Erich. Wien 2011, s. 76–103.
- ZÁŘICKÝ, Aleš a kol.: *Milan Myška. Z díla hospodářského historika*. Ostrava 2010

